

УДК 94:342.511:323:81'42:32(477) DOI: 10.26661/swfh-2018-50-014

Режим Віктора Януковича в дискурсі української науки

В. І. Денисенко

Центр вивчення Росії та окупованих територій

Ключові слова:

Віктор Янукович, політичний режим, донецький клан, олігархія, механізми влади.

Розкриваються напрацювання українських вчених у вивченні режиму особистої влади Віктора Януковича. Констатується, що найбільший внесок у пояснення його природи та механізмів функціонування здійснили українські політологи Юрій Мацієвич, Микола Михальченко, Марія Кармазіна. Звертається увага на особливості соціологічного, історичного, філософського підходів до дослідження владної вертикалі 2010-2014 років. Робиться висновок про дефіцит емпіричних робіт на фоні потужних теоретичних узагальнень.

Victor Yanukovich's regime in the Ukrainian science discourse

V. Denysenko

Centre for the study of Russia and the occupied territories

Key words:

Viktor Yanukovich, political regime, Donetsk clan, oligarchy, mechanisms of power.

The article reveals the work of Ukrainian scientists in the study of Viktor Yanukovich's regime of personal power. It is stated that the greatest contribution to the explanation of its nature and functioning mechanisms was made by Ukrainian political scientists Yuri Matsiievych, Mykola Mykhalchenko, Mariia Karmazina. The author pays attention to the peculiarities of sociological, historical and philosophical approaches to the research of power vertical in 2010-2014. The conclusion about the deficiency of empirical works against the background of powerful theoretical generalizations is drawn.

Правління Віктора Януковича протягом 2010-2014 років є одним з переломних моментів історії сучасної України. У суспільній свідомості він став персоналізацією системи, втіленої у життя більшістю пострадянських країн: антидемократичної, корупційної, сфокусованої виключно на захисті інтересів владної еліти. Падіння режиму четвертого українського Президента під час Революції Гідності та подальша російсько-українська війна призвели до відчутних змін в українському суспільстві. Високий градус політичної боротьби в Україні зумовив величезний інтерес як до особистості В. Януковича, так і до очолюваної ним системи влади. Однак суспільний запит задовольняється переважно публіцистичними та навколонауковими публікаціями, підготовленими у жанрі «як усім відомо». У такій ситуації є вкрай важливим науковий дискурс, заснований на об'єктивності, системності, достовірності. Саме він має відповісти на питання: чим же була створена В. Януковичем вертикаль влади та яку роль вона зіграла у новітній історії України?

Цілком передбачувано, перші наукові дослідження системи влади 2010-2014 років належать представникам політичної науки. Невдовзі після

перемоги В. Януковича на виборах Президента у 2010 р. з'являється стаття співробітника Інституту політичних та етнонаціональних досліджень ім. І. Кураса (далі ІПІЕНД) Миколи Михальченка «Кланово-олігархічний режим: негативи і позитиви функціонування» [1]. На основі наявних відомостей про соціальну природу та ментальність нової владної верхівки автор здійснив спробу спрогнозувати режим, який вона спробує побудувати в Україні. Цілком обґрунтовано він підкреслив, що вітчизняний варіант олігархії не є зацікавленим у побудові повноцінного авторитарного режиму на зразок російського та є тісно інтегрованим у західну економіку. Відтак, прогнозувалося у статті, Україну очікувала «напівдемократична олігархія», придатна для трансформації як у повноцінну демократію, так і в авторитаризм.

У подальшому спостереження М. Михальченка були розширені у колективних монографіях «Украина разделенная в себе: от Леонидии к Виктории» 2012 р. та «Трансформація політичних інститутів України: проблеми теорії і практики». У першій праці дослідницький колектив підбив підсумки правління нового Президента протягом

2010-2012 рр. і виділив ключові риси нової моделі влади [2]. На думку авторів, В. Янукович створив чітку централізовану систему управління, на відміну від механізмів стримування та балансів часів Леоніда Кучми. Водночас особливості українського суспільства не дозволили йому перетворитися на вітчизняного диктатора. Монографія 2016 р. рефлексувала інституційні особливості режиму вже колишнього Президента з точки зору нових післяреволюційних обставин [3]. Вона констатувала системний конфлікт між державним апаратом та громадянським суспільством в Україні, актуальний і нині. Варто підкреслити, що автори досить критично оцінювали створену В. Януковичем систему в працях як до, так і після 2014 р.

Марія Кармазіна – завідувачка відділом соціально-політичної історії ІПІЕНДу – очолювала дослідницький проект про партійні структури України 2010-х років [4; 5]. Його наслідком стала публікація детального довідника українських політичних партій та ряд аналітичних висновків про їхню роль в системі влади 2010-2013 рр. Особливу увагу варто звернути на спроби авторів дослідити приклади «партійного бізнесу» – продажу та оренди осередків політичних об'єднань їхніми лідерами, а також картельні змови між крупними силами задля збереження власних позицій у владі. Вказані факти дали підстави говорити про роль сучасних українських політичних партій як агентів антидемократичних змін. Безумовно, це значно полегшило формування режиму особистої влади В. Януковича. Подальша увага дослідниці сфокусувалася на проблемах політичних ідентичностей та їх регіональних проявах. 2016 р. світ побачила монографія «Політичні ідентичності в сучасній Україні: міська громада Донецька» [6], у якій М. Кармазіна намагалася встановити фактори формування специфічної політичної свідомості на Донбасі. Ключову роль, за авторкою, відіграли місцеві еліти, які підтримували ідеї регіоналізму, «слов'янського братства», соціалістичну риторику. Цю модель представники донецького клану намагалися відтворити у всеукраїнському масштабі. Однак, на нашу думку, питання про їхні політичні ідентичності є відкритим і не настільки однозначним. Чи була орієнтація на Росію дійсно властивою для донецьких еліт або ж просто слугувала для маніпулювання населенням регіону і дистанціювання від Києва? Яким було національне, соціальне, культурне підґрунтя їхньої політичної свідомості? На жаль, монографія не дає вичерпної відповіді на ці питання.

Найбільший внесок у вивчення режиму В. Януковича серед вітчизняних політологів зробив Юрій Мацієвський – керівник Центру політичних досліджень Національного університету «Острозька академія». 2016 р. він опублікував монографію, що підбивала підсумки його докторських досліджень щодо еволюції політичного режиму в Україні від проголошення незалежності до Євромайдану [7]. Два останні розділи автор присвятив аналізу режиму влади 2010-2014 рр. Сильними сторонами його праці стало широке використання напрацювань англосовієтської політичної науки та оригінальні методики визначення стабільності режиму, рівня клієнтелізму та неформальних контактів. За спостереженнями Ю. Мацієвського, українська система влади від початку правління Леоніда Кучми підпадає під поняття «гібридний режим» – перехідну форму управління з потенціалом розвитку до авторитаризму або до демократії. З середини 1990-х рр. Україна потрапила до так званої «інституційної пастки», за якої гібридні практики стають системними і не дають змоги змінити статус кво. З такої позиції стають зрозумілими як невдала спроба Віктора Ющенка демократизувати політичну систему, так і неспроможність В. Януковича сформувати повноцінний авторитарний режим. Четвертий український Президент зумів найбільше централізувати владу і водночас припустився стратегічних помилок, які коштували йому посади (порушення балансів у сферах впливу, провокування масових протестів різкою відмовою від Угоди про Асоціацію з ЄС та застосуванням насильства для придушення незадоволення).

Визначення режиму 2010-2014 рр. як «гібридного» неодноразово фігурує у працях вітчизняних політологів. Зі схожою аргументацією його вживають Юлія Дзюбенко [8], Катерина Лавренова [9], Наталя Кадук [10], Володимир Томахів [11]. Це дає підстави говорити про неформальний консенсус серед представників політичної науки у описі функціонування системи влади за В. Януковича. Водночас на фоні теоретичної гармонії дивує відсутність подальших запитань та більш детального аналізу українського варіанту «гібридизації». Очевидно, це є перспективною нішею для подальших досліджень.

Окремі аспекти формування та діяльності режиму В. Януковича відображені у працях Максима Забелі (використання ресурсів у президентській кампанії 2010 р.) [12], Олексія Валєвського (пошуки нової моделі української державності 2010-2013 рр., авторитарні настрої серед населення) [13; 14; 15], Дениса Цимбала

(роль опозиції протягом 2010-2013 рр.) [16], Тетяни Пояркової (руйнування владної вертикалі В. Януковича) [17].

Соціологічний погляд на систему влади В. Януковича вирізняється аналізом широких соціальних процесів, які впливали на його функціонування. Микола Шульга – заступник директора Інституту соціології НАНУ – у 2011 р. опублікував монографію з пафосною назвою «Дрейф на обочину: двадцять лет общественных изменений в Украине» [18]. За ним, 2010 рік став початком нового етапу розвитку українських еліт, коли представники крупного капіталу остаточно беруть під контроль політичні інститути та відбувається консервація правлячої верстви. Попри загальнопесимістичні оцінки української незалежності (зокрема олігархізацію влади), автор несподівано в позитивному ключі висвітлює діяльність нового Президента, якого сам називає представником крупного капіталу. Колега М. Шульги по Інституту соціології НАНУ Андрій Зоткін звернув увагу на взаємовідносини регіональних еліт з центральною владою України, описуючи також ситуацію 2010-2012 рр. [19, с.286-306]. На його думку, донецька регіональна еліта проводила активну експансію до інших регіонів, зокрема Криму. У результаті вона почала позиціонувати себе як лідера Південно-Східної України і висловлювати претензії на загальнодержавне домінування.

Свій внесок у тему формування та діяльності владної вертикалі В. Януковича зробили й українські історики. Попри поширену тезу, що для успішного історичного аналізу повинно пройти кілька десятиліть після досліджуваної події, невдовзі після 2010 р. з'являються ґрунтовні наукові праці про цей період. Володимир Головка – старший науковий співробітник Інституту історії України НАНУ – присвятив свої роботи донецьким фінансово-промисловим групам кінця ХХ – початку ХХІ ст. За ним, станом на 2010 р. в донецькому клані існувало 5 основних груп впливу: В. Янукович, Рінат Ахметов, брати Ключєви, Сергій Львовичкін та Юрій Бойко [20, с.277-285]. Подальший розвиток думки автора отримали у брошурі «Олігархи з міста троянд. Становлення і розвиток крупного капіталу Донбасу (1991-2014 рр.)» [21]. У ній було детально розкрито як обставини виникнення донецького промислового клану, так і еволюцію бізнес-імперій «Індустріальний союз Донбасу», «СКМ», «МАКО» у 2010-2014 рр.

Після початку російсько-української війни з'являється велика кількість історичних публікацій з історії Півдня та Сходу України, зокрема

і про 2010-2014 рр. Станіслав Кульчицький, Валерій Смолій та Лариса Якубова підготували ряд досліджень про історію становлення та сучасний стан Донбасу. Серед ключових тез їхніх студій – наприкінці ХХ ст. в регіоні розгорнулася економічна та соціальна архаїзація, що позначилося на ментальності населення та олігархічних кланів [22; 23]. Ярослава Верменич відмітила, що в основу організації донецького бізнесу лягли особисті залежності (патрон-клієнт), а не раціональні правила [24, с.54]. Цей же принцип переносився на політичну площину і став одним з наріжних каменів моделі управління В. Януковича.

Помітною віхою в узагальненні напрацювань українських істориків стала колективна монографія «25 років незалежності: нариси історії творення нації та держави» [25]. Система влади за президенства В. Януковича розглядається крізь призму Революції Гідності. У першу чергу, авторський колектив виділив фактори, що призвели до масових протестів. В умовах обмеженого обсягу видання такий підхід виглядає реалістичним, але, на нашу думку, картина політичних, соціально-економічних та культурних обставин 2010-2014 рр. була на порядок складнішою. Очевидно, що для з'ясування всієї палітри суспільних явищ, які впливали на функціонування режиму В. Януковича, необхідні окремі дослідження.

З точки зору соціальної філософії режим влади 2010-2012 рр. проаналізував Володимир Глазунов. За його твердженням, в Україні склався олігархічний тип держави, характерними рисами якого стали концентрація економічних та політичних важелів у руках невеликого кола людей, націленість на забезпечення інтересів владної верхівки за рахунок інших груп населення, висока ймовірність встановлення олігархічної диктатури правого типу [26]. Зауважимо, що висновки В. Глазунова відрізняються від оцінок політологів щодо гібридного характеру політичного режиму в Україні та його відносно стабільності. Подальші події в Україні не підтвердили існування загрози правої диктатури, натомість показали вражаючу стійкість гібридних інститутів.

Спробою узагальнити багаторічні журналістські розслідування «Української правди» стала книга Сергія Лещенка «Межигірський синдром» 2014 р. [27]. Автор детально описав історію передачі у приватну власність Межигірського маєтку, намагаючись на її прикладі показати взаємовідносини всередині владної верхівки напередодні 2010 р. У роботі використовуються знайдені після втечі В. Януковича документи про корупційні витрати. Дослідження С. Лещенка є,

безумовно, значним кроком у розкритті механізмів влади. Водночас автор не ставив собі за мету відтворити всю вертикаль режиму 2010-2014 рр. У фокусі його уваги опинилися найбільш яскраві промовисті факти зловживання владою та корупції серед політичних еліт.

Окремої згадки заслуговують публікації науково-популярного та псевдонаукового характеру. Цікавий PR-крок – написання «правильної» і належним чином мотивованої біографії не залишився поза увагою оточення В. Януковича. Перші подібні праці почали з'являтися ще в 2004 р. в ході передвиборчих перегонів за авторства Валентина Чемериса («Загадка Віктора Януковича»), Віталія Спажука («Дійсно творець») та Віри Ніколаєвої («Доторкнися до долі») [28; 29; 30]. У них тогочасний прем'єр-міністр зображався як «людина з народу», яка попри життєві труднощі змогла опинитися на вершині управлінської вертикалі. 2010 р. з'являється нова хвиля біографій від В. Спажука («Життя під знаком факторіала») та Володимира Чередниченка («Національна ідея») [31; 32]. У них використовуються образи «захисника церкви», «глибоко набожної людини». 2013 р. В. Чередниченко випускає наступну книгу під назвою «Віктор Янукович», яка за сти-

лем повторювала серію «Життя чудових людей» (рос. «Жизнь замечательных людей») [33].

Спільним знаменником подібних робіт є спроби переконати читача у об'єктивності і достовірності. Для цього автори підкреслюють власну неупередженість, доступ до ексклюзивної інформації, використовують вирази з наукового сленгу. Однак вибірковий підхід до фактів та відсутність джерельних підтверджень однозначно вказують на їх призначення як PR-інструментів, а не спроб неупередженого аналізу.

Загалом, можна констатувати значну увагу до режиму особистої влади В. Януковича серед українських науковців. Найбільший внесок у його описання та спроби логічного пояснення зробила вітчизняна політична наука, зокрема Ю. Мацієвський, М. Михальченко, М. Кармазіна. Вертикаль влади 2010-2014 рр. побіжно висвітлювалася також у соціологічних, історичних та філософських працях. Однак коло питань, сформульованих українськими вченими, є обмеженим. На фоні красивих теоретичних побудов відчувається дефіцит більш предметних досліджень механізмів влади 2010-2014 рр., у тому числі їх витоків, функціонування та подальшої долі після Революції Гідності.

Джерела та література

1. Михальченко М. Кланово-олігархічний режим: негативи і позитиви функціонування. Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2010. № 5 (49). С. 83-94.
2. Михальченко Н., Андрущенко В. Украина разделенная в себе: от Леонидии к Виктории. Т. II. К.: ИПиЭНИ имени И. Ф. Кураса НАН Украины, 2012. 556 с.
3. Трансформація політичних інститутів України: проблеми теорії і практики / Авт. колектив: М. І. Михальченко (керівник) та ін. К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2016. 440 с.
4. Українська багатопартійність: політичні партії, виборчі блоки, лідери (кінець 1980-х – початок 2012 рр.). Енциклопедичний довідник / За ред. М. Кармазіної. К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. 588 с.
5. Політичні партії України у парламентській виборчій кампанії 2012 року / Колективна монографія / За ред. М. С. Кармазіної. К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2013. 400 с.
6. Кармазіна М. С. Політичні ідентичності в сучасній Україні: міська громада Донецька. К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2016. 232 с.
7. Мацієвський Ю. У пастці гібридності: зигзаги трансформацій політичного режиму в Україні (1991-2014). Чернівці: Книги-XXI, 2016. 551 с.
8. Дзюбенко Ю. М. Феномен гібридних режимів в сучасному політичному просторі. Автореф. дис. ... канд. політ. наук. Одеса, 2016. 19 с.
9. Лавренова К. О. Особливості розвитку гібридного політичного режиму в умовах демократизації. Автореф. дис. ... канд. політ. наук. К., 2017. 21 с.
10. Кадук Н. І. Трансформація політичного режиму в Україні у контексті демократичного транзиту. Автореф. дис. ... канд. політ. наук. О., 2011. 18 с.
11. Томахів В. Трансформація політичного режиму в незалежній Україні: загальні тенденції, особливості дефініцій. Українська наука: минуле, сучасне, майбутнє. Тернопіль: ТНЕУ, 2014. Вип. 19, ч. 1. С. 336-342.
12. Забеля М. С. Конвертаційна стратегія кандидата на посаду президента України В.Ф. Януковича у президентській виборчій кампанії 2010 року. Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили. Сер.: Політологія. 2012. Т. 182. Вип. 170. С. 32-37.
13. Валєвський О. Політична криза 2010-2013 рр. і завдання побудови нової моделі державної політики. Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2014. № 6 (74). С. 135-144.

14. Валевський О. Архетипи українських реформ: від адміністративно-командної до адміністративно-олігархічної моделі. Публічне управління: теорія та практика: збірник наукових праць Асоціації докторів наук з державного управління: Спеціальний випуск. Х.: Вид-во «ДокНаукДержУпр», 2012. С. 39-49.
15. Валевський О. Міф «сильної держави» в трансформації українського суспільства. Публічне управління: теорія та практика: збірник наукових праць Асоціації докторів наук з державного управління: Спеціальний випуск. Харків: Вид-во «ДокНаукДержУпр», 2011. С. 108-114.
16. Цимбал Д. І. Структурування парламентської опозиції та особливості її функціонування в період 2010-2013 рр. Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут». Політологія. Соціологія. Право. 2014. № 1. С. 23-30.
17. Пояркова Т. К. Руйнація режиму Януковича крізь призму «кризового синдрому модернізації». Прикарпатський вісник НТШ. 2014. № 3. С. 22-33.
18. Шульга Н. А. Дрейф на обочину: двадцять лет общественных изменений в Украине. К.: Друкарня «Бізнес-споліграф», 2011. 448 с.
19. Зоткин А. Государственная власть и политические элиты Украины в контексте отношений между центром и регионами. Властные структуры и группы доминирования / Под ред. А. В. Дуки. СПб.: Интерсоцис, 2012. С. 286-306.
20. Головка В. Українські фінансово-промислові групи в модернізаційних процесах 1991-2009 рр.: монографія. К.: Інститут історії України НАН України, 2012. 416 с.
21. Головка В. Олигархи из города роз. Становление и развитие крупного капитала Донбасса (1991-2014 гг.). К.: Інститут історії України НАН України, 2012. 74 с.
22. Кульчицький С., Якубова Л. Донеччина і Луганщина у XVII-XXI ст.: історичні фактори й політичні технології формування особливого та загального у регіональному просторі. К.: Інститут історії України НАН України, 2015. 813 с.
23. Смолій В., Кульчицький С., Якубова Л. Донбас і Крим в економічному, суспільно-політичному та етнокультурному просторі України: історичний досвід, модерні виклики, перспективи. Аналітична доповідь / Відп. ред. Г. Боряк. К.: Інститут історії України, 2016. 616 с.
24. Верменич Я. В. Донбас як порубіжний регіон: територіальний вимір. К.: Інститут історії України НАН України, 2015. 69 с.
25. 25 років незалежності: нариси історії творення нації та держави / Г. В. Боряк (кер. авт. кол.). К.: Ніка-Центр, 2016. 796 с.
26. Глазунов В. В. Українська олігархія в контексті сучасних трансформаційних процесів. Дисертація д-ра філос. наук. Запоріжжя, 2012. 360 с.
27. Лещенко С. Межигірський синдром. Діагноз владі Віктора Януковича. К.: Брайт Стар Паблішинг, 2014. 247 с.
28. Чемерис В. Загадка Віктора Януковича: спроба дослідження. К.: [б.в.], 2004. 96 с.
29. Спажук В. И. Истинно созидатель. Донецк: Издательство «Донеччина», 2004. 224 с.
30. Николаева В. Прикоснись к судьбе. Виктор Янукович. Донецк: Новый мир, 2004. 96 с.
31. Спажук В. Жизнь под знаком факториала: диалогия. Донецк: Юго-Восток, 2010. 243 с.
32. Чередниченко В. Национальная идея: в 3 кн. Кн. 3. Днепропетровск, 2010. 376 с.
33. Чередниченко В. Виктор Янукович. Х.: Фолио, 2013. 250 с.